

Перший національний театр

за матеріалами виставки в музеї ім. М. Заньковецької

Наприкінці вересня 1997 року в Києві у музеї М. Заньковецької відкрилась виставка «Заньківчани в Києві». Її мета – заглибитись в історію цього театру, оцінити його місце в художньому і суспільному процесах революційної доби 1917-1923 роках. Широка громадськість уперше мала можливість ознайомитися з оригінальними документами – фотографіями, афішами, програмами, художніми творами з фондів Державного музею театрального, музичного і кіномистецтва України.

Доля значної частини цих експонатів – драматична. В кінці 1940-х років музей отримав від керівних інстанцій розпорядження вилучити з фондової скарбниці матеріали, що проливали небажане світло на деякі сторінки вітчизняної історії. Директор музею, колишній молодотеатровець і березілець Павло Трохимович Долина, зважився на сміливий крок – зберегти експонати у музеї. За його розпорядженням різні фондові матеріали, спакзовані у валізи, ховалися у найвіддаленіших закутках підвалів. Щоб не залишити жодного сліду, переписувались цілі фоліанти наукової документації.

Після 1953 року частина схованих музейних колекцій поступова стала повертатися на свої місця, проте ще довго чекала на реабілітацію.

Перший експонований на виставці документ датується 25 квітня 1917 року. Це склад Комітету Українського Національного театру. У щоденниках В. С. Василька є згадки про цю подію. (Василь Степанович передав їх музеєві вже наприкінці свого життя, з умовою деякий час не публікувати). Саме тоді він служив в українському війську і навіть був обраний делегатом на з'їзді вояків-українців у Києві 5-7 травня. У його щоденнику є записи про події, свідком яких він був: «19 березня в Києві українська маніфестація... 24 квітня – обрано Комітет Українського Національного театру, в якому головою є Винниченко. У той Комітет увійшли всі кращі культурні сили...»

В листі до секретаріату освіти від 12.X.1917 року, з яким можна ознайомитись на виставці, Винниченко писав: «Сим маю честь звести до відома театрального відділу, що я хочу лишитися членом Комітету Національного театру, сподіваючись через якийсь час взяти в його діяльності більш активну і корисну участь».

Документ свідчить про те, що в Комітеті були представлені широкі кола української інтелігенції, яка усвідомлювала місію театру в такий відповідальний історичний період. До нього обрали від письменників Л. Старицьку-Черняхівську, О. Олеся, М. Вононого, С. Черкасенка, від художників – В. Кричевського, М. Жука, П. Холодного, від композиторів – О. Кошиця, від істориків М. Біляшівського. Критику представляли І.

Стешенко, С. Єфремов, Д. Антонович, М. Грушевська (дружина М. Грушевського), що стала скарбником Комітету, а М. Старицька – товаришем голови. Театральну громадськість презентували І. Мар'яненко, М. Орел-Степняк, С. Паньківський, О. Курбас. 17 вересня 1917 року до Комітету були обрані також М. Садовський, П. Саксаганський, Л. Яновська, В. Самійленко, П. Коваленко, С. Васильченко, О. Косач (Пчілка), Г. Затиркевич. Значна частина членів Комітету входила до Центральної Ради (Винниченко, Стешенко, Антонович, Єфремов та ін.).

Зберігся «Регламент відношення Комітету Національного театру до дирекції окремих утворених ним театрів». Це своєрідний його Статут. У ньому передбачалося розгортання цілої мережі театрів по Україні. Для кожного театального колективу від Комітету мала обиратись репертуарна комісія для затвердження репертуару на сезон. Обов'язком його членів був також контроль за спектаклями, затвердження бюджету.

Комітет діяв до 15.I.1918 року. Потім з його членів у березні 1918 року при Міністерстві освіти була утворена Театральна Рада, до якої, згідно з документом, представленим на виставці, увійшли: В. Винниченко, Л. Яновська, І. Мар'яненко, М. Орел-Степняк, О. Курбас, Л. Старицька-Черняхівська, Д. Антонович, О. Олесь, М. Старицька, М. Бурачек, М. Грушевська, М. Садовський, С. Васильченко, П. Коваленко. Головою її став Д. Антонович.

В. Василько писав у своєму щоденнику: «Мета Комітету – за допомогою Центральної Ради утворити з себе «Міністерство культури», яке буде мати свої трупи у всіх великих містах України, свої хори, школи, майстерні, музеї та ін.».

Слід нагадати, що на той час ще не був сформований український уряд, він почне існувати з червня 1917 року як Генеральний Секретаріат. Його очолить Винниченко. А Генеральним секретарем освіти (тобто міністром) стане І. Стешенко, що був також у складі вищезгаданого Комітету. Театральний відділ, судячи з підписів під експонованими документами, очолювали то М. Старицька, то Л. Старицька-Черняхівська. Працювала у Міністерстві і М. Грушевська.

Отже, спочатку керівні державні функції взяв на себе Комітет. Василько зазначав: «перше, що думає зробити Комітет, це набрати трупу і почати грати у Троїцькому Народному Домі». Саме Комітет виступив організатором Українського Національного театру, для якого орендував приміщення Троїцького Народного Дому.

Фінансовий бік справи ілюструють так звані щомісячні «Справоздання Українського Національного театру у Троїцькому Народному Домі» за підписом М. Орла-Степняка. Це звіти про використання коштів, одержаних від держави і зароблених колективом. Спочатку Українська Центральна Рада виділила 20 тисяч. Потім, згідно з ухваленим нею законопроектом її підтримка на період з 1 квітня по 1 вересня 1918 р. зросла до 165 тисяч.

Національний театр активно діяв у просторі часу, чітко усвідомлюючи свої завдання. Свідченням цього є резолюція перших загальних зборів від 10 жовтня 1917 року: «Зважаючи на те, що Національний театр по самій своїй назві є заклад громадянський, який мусить працею своєю служити цілій нації: розвивати і виявляти найкращі здобутки у сфері літературно-драматичної і сценічно-пластичної штуки, ми актори, як працівники цього театру, які на власних плечах несуть всю працю і реалізують всі ці культурні здобутки, вважаючи себе не лише професійними наймитами, а цілком рівноправними громадянами-діячами, які у великій мірі зацікавлені напрямком і наслідками своєї праці, як морально, так і матеріально, находим важливим для себе свідомо і чесно провадити свою працю лише на цілком громадянських виборчих принципах...

Голова П. Коваленко».

На жаль, акторам довелося пережити всі матеріальні негаразди скрутно́ї доби, і вони мусили звертатися із скаргами до керівних органів: «Ми, актори... і всі спеціалісти працівники сцени «Українського Національного Театру», заснованого Комітетом українського театру і в день одкриття 14 вересня 1917 р. взятого під опіку Секретарства Народної Освіти бувшим тоді Генеральним Секретарем Ів. Матв. Стешенком, який при своїй промові при одчиненому занавесі привселюдно про це заявив, ось уже майже 2 місяці не одержуємо належної нам платні... На наші домагання дирекція театру одповіли, що грошей в неї нема, а те, що ми заробляли, витрачено на декорації та різне інше театральне майно.. З приводу сього звертаємося до Вас як до вищої нашої інстанції і спадкоємця «Комітету Національного Театру»... прохаємо вжити всю силу вашого авторитету аби Міністерство Народної Освіти виплатило нам негайно».

З цього часу починається новий відлік в історії українського театру. Замість приватної антрепризи він вступає в фазу держаної діяльності і знаходиться під опікою Міністерства Освіти.

У доповідній записці Театрального відділу Головного управління Міністерств і Національної культури з приводу надання матеріальної допомоги акторам Національного театру від 23 лютого 1918 року є романтична преамбула щодо того, як створювався творчий колектив театру: «В перші хвили відродження нації всі творчі сили почали свою працю (...) В утворений громадянством і урядом Національний театр вступили кращі артистичні сили, найбільш відомі як своїм фахом, так і національною свідомістю».

Керівник Українського Національного Театру І. Мар'яненко (для його матеріального забезпечення вклав власні кошти). Режисером, який активно випускав нові вистави, був Григорій Гаєвський, що раніше працював у московських та петербурзьких колективах та у Київському театрі «Соловцов». За словами Д. Антоновича, він уперше вніс у практику українського театру принцип модерної режисерської техніки московських сцен. Пробиував свої сили в режисурі також український поет і критик

Микола Вороний. Олександр Кошиць, як зазначено в програмах, завідував музичною частиною, займався концертним відділом. Марія Грушевська вела в театрі фінансові справи.

Про акторський склад театру ми дізнаємося з платіжних відомостей, програмок театру, його групової фотографії, зробленої 25 червня 1918 року в день завершення сезону 1917-1918 років, фактично в останній день існування цього колективу у його первинному складі. Як свідчить ця фотографія та інші документи, в театрі діяли відомі артистичні сили: Л. Ліницька, Г. Борисоглібська, К. Лучицька, О. Полянська, І. Сагатовський, І. Замичковський, а також молоді актори, які працювали раніше в театрі М. Садовського і в трупі І. Мар'янека: Н. Горленко, Є. Доля, Н. Дорошенко, М. Петлішенко, Р. Чичорський, Г. Маринич та ін. Розпочинала тут свою акторську діяльність Л. Гаккебуш.

Про репертуарну програму театру свідчать назви п'єс, які йшли тут протягом сезону, коли в Києві кілька разів мінялась влада. Програма полягала у поєднанні надбання класичного українського театру з театром нової епохи, нової літератури. І програма вистав, і картотека репертуару Національного Театру, яка збереглася в музеї, свідчать, що протягом перших чотирьох місяців роботи відбулося близько 40 вистав, здебільшого за п'єсами І. Карпенка-Карого (12), В. Винниченка (5), Л. Старицької-Черняхівської, О. Олеся, В. Самійленка, Л. Яновської, а також зарубіжних драматургів. Велика частина спектаклів – це відновлення того, що ставилося в трупі І. Мар'яненка. Але все ж обличчя театру формували його прем'єри.

З прем'єри театр і розпочав свою роботу. 16 вересня 1917 року після виступу Генерального Секретаря освіти І. Сташенка і вітальних промов грузин, литовців і «полуботківців» (військове товариство імені гетьмана Полуботка, яке раніше займало Троїцький Народний Дім) вперше йшла вистава за п'єсою В. Винниченка «Пригвожені». Режисером її був М. Вороний, а участь у ній брав майже весь творчий склад театру. Вистава пройшла до кінця 1917 року близько 10 разів. Але Д. Антонович у своїй книзі «300 років українського театру» писав, що постановка була невдалою і через це М. Вороний пішов з театру.

Наступної прем'єрою в жовтні були «Огні Іванової ночі» Г. Зудермана, які стали першою і досконало здійсненою спробою постановки твору загальноєвропейського репертуару. Режисуру здійснив Г. Гаєвський. Вистава за п'єсою «Зачароване коло» Л. Риделя в переробці С. Тобілевич – ще одна успішна робота театру. В листопаді 1917 року І. Мар'яненко поставив сатиру-гротеск В. Самійленка «У Гайхан-бея».

Одна з кращих вистав театру – «Повстання Мари» за п'єсою В. Винниченка «Панна Мара», яку здійснив Г. Гаєвський. На виставці вона представлена цілим комплексом експонатів: ескіз декорацій художника В. Кричевського, на якому зображений написаний акварельними фарбами краєвид з хатою і вітряком; програма вистави, а також фото Л. Гаккебуш в ролі Мари. На одній фотографії вона у білому вбранні, на другій – в темній

сукні, що нагадує фрак, і в циліндрі. На цьому її зображенні – риси ексцентрики і гротеску.

В грудні 1917 року в Українському Національному Театрі вперше на українській сцені режисер Г. Гаєвський поставив «тартюфа» Ж.-Б. Мольєра в перекладі В. Самійленка. У програмі зазначено, що Тартюфа грав І. Мар'янеко, Оргона – М. Петлішенко, Ельміру – Л. Гаккебуш. Критик М. Мочульський написав в «Літературно-науковому віснику», що ця вистава була іспитом для театру, до якого всі поставились дуже відповідально, хоча з деякими побоюваннями. Іспит було витримано з честю. Колектив довів, що може грати класичні твори великих світових драматургів.

Ще одна вистава театру «Гетьман Дорошенко» Л. Старицької-Черняхівської у постановці І. Мар'яненка, декорації В. Кричевського – представлена на виставці цілим комплексом експонатів. Це виконавці багатонаселеної історичної трагедії, зокрема фотографії двох з них: І. Мар'яненка в ролі Дорошенка і Л. Ліницької в ролі стариці Митродори, матері Дорошенка. Пізніше, коли виставу грали в Державному Народному театрі, образ матері, а також символічний образ жіночої постаті в білому створила М. Заньковецька.

Як свідчить велика кількість програм, що збереглися, в театрі постійно виставлялись твори української класики. Український Національний театр зберігав свої традиції і ставився до них, за висловом Й.-А. Стрінберга, як до Біблії. Зокрема в класичному репертуарі прекрасні образи створював І. Замичковський, який одразу після вступу до театру, як пишуть критики, привернув до себе увагу шляхетним тоном в ролях, які виконував. Зокрема в ролі Старого у «Бондарівні» і Мартина Борулі.

З програм видно, що театральний вечір в Українському Національному Театрі складався не тільки з вистав, а досить часто це була концертна частина в традиціях української культури, старого театру. Звучали хоріві співи під орудою О. Кошиця і В. Верховинця, зокрема, у благодійній виставі на користь дітей – жертв війни. Після спектаклю «Маруся Богуславка» звучав концерт-кабаре, а в різдвяні дні співали колядки.

Про перші місяці 1918 року в музеї про Український Національний Театр документів майже немає, є тільки свідчення В. Василька в його «Щоденнику»: «З 15 по 26 січня Київ пережив жахливі часи. На Київ наступали більшовики (...). Щоденні розстріли навели страшений терор серед населення. Більш нервові люди боялися вийти на вулицю (...). Звичайно, що при такій обстановці не було й мови про продовження праці». Далі Василько пише, що 22 березня повернулась ЦР з німцями, а наприкінці квітня у Києві знову відбувся переворот. З'їзд землевласників проголосив Україну Українською державою і обрав гетьманом генерала царської армії П. Скоропадського.

Документи виставки свідчать, що після зимової перерви у весняно-літній сезон театр знову розгорнув творчу роботу. Було поставлено «Ураєль

Акоста» К. Гуцкова, «Богдана Хмельницького» М. Старицького. На виставці є ескізи В. Кричевського до «Богдана Хмельницького», декорації, що являють собою написаний акварельними фарбами пейзаж з архітектурними деталями, і 5 костюмів. Ескіз костюмів Гетьмана, Полковника і Полковниці виконані в стилі модерн з використанням традицій декоративного українського мистецтва і стилізованими орнаментальними мотивами. В експозиції виставки знаходиться ескіз завіси Національного Театру, виконаний В. Кричевським в стилі модерної української графіки. (В. Кричевський був на той час професором Академії мистецтва, заснованої у 1917 році в Києві, а також входив у Комітет і Театральну Раду). 25 червня 1918 року театр завершив сезон.

Року бурхливих суспільно-політичних подій був співзвучний і рік театального життя з його напруженою працею. Думки критиків про театр в цей час були різні. Д. Антонович вважав сезон невдалим. В. Василько також написав, що його великі сподівання не справдились, театр виявився звичайною «хазяйською справою». А критик М. Мочульський, навпаки, пише, що незважаючи на перепони в реалізації планів, керманічі театру виконували свої завдання спокійно і уміло. Він також писав про успіх більшості прем'єр театру.

Здається, основна вада художньої політики театру полягала в тому, що великий відсоток класичних вистав, які увійшли в репертуар з трупи І. Мар'яненка без аналізу і відбору, не переосмислювались, а механічно поєднувались з новими постановками. Театральна Рада вирішила, що таке поєднання в одному театрі неможливе, тому відбулась реорганізація, в результаті якої театр Народний у Троїцькому Домі мав ставити побутово-класичні п'єси, а другий театр (новоутворений Державний Драматичний) – новий репертуар.

Але життя було сильнішим за розпорядження, і Державний Український Національний театр за нової влади став Державним Народним театром (його художнім керівником тепер був П. Саксаганський). По-перше, залишалася велика частина творчого складу трупи. По-друге, в репертуарі Державного Народного Театру були вистави, які йшли в Українському Національному театрі, зокрема такі програмні, як «Гетьман Дорошенко», «Ураель Акоста». Цікавим є й те, що Державний Народний театр і його спадкоємець – Народний театр ім. М. Заньковецької виконували плани Національного. Преса кінця 1917 року писала, що Український Національний Театр планує поставити «Розбійників» Ф. Шіллера, «Лихоліття» Г. Хоткевича. «Розбійники» в постановці П. Саксаганського були в центрі нового репертуару Державного Народного Театру, а «Лихоліттям» відкрив сезон 15 вересня 1922 року театр ім. М. Заньковецької.

Є ще один документ, який доводить спадкоємність цих театрів. Це опис майна Національного Театру, куди входять декорації вистав «Огні Іванової ночі», «Повстання Марі», «Пригвожені», «Уріель Акоста», «Богдан Хмельницький», «Гетьман Дорошенко», «Оборона Буші», а також

різноманітні мебльові гарнітури і реквізит. Директор Національного Театру І. Мар'яненко передавав майно директорові Державного Народного Театру П. Саксаганському. Ці документи більш схожі не на закриття одного театру і відкриття нового, а на передачу майна при зміні керівництва.

На зміну І. Мар'яненку до керівництва прийшов П. Саксаганський, який, до речі, також свого часу був членом Комітету. Панас Карпович в листі від 24 травня 1918 року пише Заньковецькій (вона з Б. Романицьким грала в Ніжині):

«Люба сестро! Тобі, мабуть, відомо, що мене хочуть вибрати директором Національного Театру. Кажу хочуть, бо я ще не затверджений міністром. Коли це станеться, то я приймаю Троїцький театр. Хотів би бачити Тебе на кону цього театру. Коли затверджуватимуть смету, то будуть платити, як колись в імператорському. Боря знає, як я до нього завжди відносився і мислю, що теж одкликнеться на мій поклик. Працювати у купі, грати своє амплуа, грати перед великою публікою, - ось що його жде. Цілую Тебе і Борю і бажаю всього найкращого. Сезон починається у вересні, репетиції раніше».

Наступний розділ виставки висвітлює дальшу історію театру в Троїцькому Народному Домі. Він починається з «Законопроекту про заснування в місті Києві Державного Народного (Театру в Троїцьким Народнім Домі)», в якому говориться: «Головним Управлінням у справах мистецтв та Національної культури» затверджується заснований у м. Києві в 1917 році Державний Народний Театр. 2. Державний Народний Театр утримується на свої прибутки з допомогою держави».

Зміна керівництва театр викликала деяку реорганізацію, якісь нові нюанси в репертуарній політиці, перебудову у творчому складі. Зокрема залишили колектив члени родини Петляшенків, а прийшли М. Заньковецька, Б. Романицький, а згодом, - О. Корольчук.

Протягом досить короткого періоду діяльність театру в Троїцькому Народному Домі стабілізувалась. Про це повідомляється у Доповідній Міністрові мистецтв (за часів Директорії існував уряд – Рада Народних Міністрів) від 2 січня 1919 року. «Вчора закінчився сезон 1918 року. Підвели рахунки, по котрих видно, що ми не вийшли з бюджету, асигнованого міністерством. Не дивлячись на важкі політичні обставини... Бажано було б поставити дорогий нашому серцеві Народний Театр на ступінь справжнього Державного театру. Директор Народного Театру О. Саксаганський.» Під такою назвою – Державний Народний Театр – працювали майже чотири важкі роки, коли постійно мінялася влада.

Сезон 1918-1919 року (тобто ще при українському уряді) театр одержував солідну фінансову підтримку з державної скарбниці. Промовистим підтвердження цього є кілька документів, підготовлених головою театрального відділу при Головному управлінні мистецтв і національної культури М. Старицькою.

В колективі працювало багато акторів старшого покоління. Вони мужньо переносили всі економічні негаразди. Траплялося, що критика на їхню адресу не відповідала етичним нормам. Часом так звані «нові сили» обзивали їх «старим мотлохом». Та й де гріха таїти – не було вже «колишніх енергій», як висловлювалась Заньковецька. І корифеї поступались новій зміні – відходили від влади, як Саксаганський, або залишали театр, як Заньковецька. До керівництва колективом прийшов Борис Романицький, Олександр Корольчук.

В надрах Народного Театру з'явилася потреба в обрані нового імені. Згідно з постановою Раднаркому в серпня 1922 року Театр Троїцького Народного Дому перейменовано на театр імені М. Заньковецької. На виставці у цьому розділі експонуються фотографії і програми перших вистав, автобіографія і спогади Б. Романицького. Він згадував:

«Театр імені Заньковецької народився в Києві восени 1922 року. Це був якраз той період нашого часу, коли український театр трясцем трясла ідеологічна лихоманка, коли багато з нас з острахом поглядало на заплутаний ідеологічний лабіринт і коли конструктивні течії майже доходили до кульмінаційної точки, а життя криком кричало: «Даєш театр, який відповідає темпу і будівництву життя!»

Склад трупі був сильний, багато було цікавого молодняка і акторів з поважними іменами. Здається, ніби все сприяло поспіху. У нас, заньківчан, з'явилася думка поєднатися до деякою міри з театром «Березіль», і на цю тему почались поради з Курбасом. Але життя повернулося інакше. Курбас лише поставив у нас одну постановку «Гайдамаки». На відкритті театру була поставлена п'єса Хоткевича «Лихоліття». П'єса мала певний поспіх.»

На програмах можна було прочитати нову назву «Державний народний театр ім. Марії Заньковецької».

На виставці окремо представлені матеріали, присвячені взаєминам колективу з визначною актрисою. В листі від 16.IX.1928 р. директор театру повідомляє: «... в порозумінні з Народним комісаром освіти Ви, як патронеса нашого театру, зараховуєтесь до його складу почесною актрисою».

Та вже в 1923 році заньківчани втратили приміщення Троїцького Народного Дому. З документів виставки стає відомо, як боролися за нього І. Мар'яненко, М. Заньковецька. Прийшли нові часи, коли перевага надавалася спілці металістів. Тепер робітники стали господарями Троїцького Народного Дому, де розмістили свій клуб. А театр відправили у мандри.